

Östbuletinen

Nr. 3, 2019, årgång 23

Innehåll:

Symbolismen är ständigt aktuell i Ryssland <i>Magnus Ljunggren</i> ..2
Minneskultur i Odessa <i>Ingmar Oldberg</i>5
På litterär spaning i Odessa <i>Harriet Lacksten</i> 11
Sjungande Gammalsvenskby <i>Hans Wolf</i>14

Sällskapet

FÖR STUDIER AV RYSSLAND CENTRAL
& ÖSTEUROPA SAMT CENTRALASIEN

Symbolismen är ständigt aktuell i Ryssland

Magnus Ljunggren, professor emeritus

Den ryska symbolismen kring det förra sekelskiftet var någonting mycket mer än en litterär strömning. Den hade i själva verket inte mycket gemensamt med den franska symbolismen. Vad var den då? Ja, den är inte helt lätt att sätta på formel. Kanske var den allra mest ett gränsöverskridande kulturprojekt – som ville integrera konst och liv och spränga gränserna mellan det personliga, det filosofiska, det religiösa och det politiska. Ett projekt som samtidigt var djupt förankrat i ryskt tankeliv. Man hade blicken riktad inåt mot Ryssland men också utåt mot Tyskland. Ryssland har ju alltid stått i ett särskilt förhållande till det tyska. Symbolisterna öppnade inte minst den ryska kulturen för Nietzsche och för samtida tysk filosofi.

Vad var det dessa fantaster syftade till? Ingenting mindre än en världsförvandling. De bar, vid själva sekelvändan, på apokalyptiska förningar, de kände att tsarsamhället stod inför någon form av sammanbrott. De levde som i feber. De hade tagit grundläggande intryck av filosofen Vladimir Solovjov som symboliskt nog dog just sommaren 1900, samtidigt med Nietzsche. Solovjov hade profeterat om en ny mänsklig era, en förestående uppståndelse för en kvinnlig världssjäl. Han hade haft en föreställning om världsaltets mystiska enhet bortom mångfalden. Han lämnade vittnesbörd om sina syner i sin poesi. Han hade efterhand också kommit att tilldela diktarna enorma uppgifter: de var kallade att besvärja den kosmiska kvinnligheten, att med symbolers hjälp ge namn åt Henne och lotsa världen in i ett högre tillstånd. Här fanns band med det litterära 1800-talet men också, i grunden, med ikonteologin.

1800-talet hade fött en enorm tro på litteraturens uppgift i Ryssland. Det magiska Ordet hade successivt kommit att ersätta Bilden. Den medeltida ikonologin hade lärt att betraktaren av Bilden kan bli delaktig av en högre, himmelsk realitet. På 1860-talet kom det ryska Ordet att få nästan samma innebörd. Författarna skulle med sina verk leda ryska människor in i det socialistiska idealsamhället. Nu, 40 år senare, var det som om symbolismen överförde denna materialistiska utopism till en andlig dimension. Poesin skulle, med Solovjovs ord, uppenbara det gudomliga.

Symbolisterna var uttalade slavofiler. I Moskvakretsen kring Andrej Belyj tog man fasta på att Dostojevskij i samtal med sin unge vän Solovjov hade uttryckt tanken att Ryssland, på gränslinjen mellan Öst och Väst, var utkorat att förlösa mänskligheten. 1901 nedtecknade Belyj en prosapoetisk symfoni som bars upp av de exalterade förkänslorna. Dess unge hjälte skådar i skyarna, tycker sig skönja Henne i glödande soluppgångar. Tiden verkar vara inne. Men samtidigt

fanns där ett satiriskt korrektiv som kom att ledsaga Belyj genom hela hans författarskap. Anspråken var för stora, världsfrälsardrömmen för högspänd. Från första stund hade Belyj med sig en känsla av otillräcklighet. Redan under samma 1901 hade han fått tillgång till den jämnåriga Aleksandr Bloks ännu opublicerade kultdikter till Henne, skrivna i samma solovjovska anda som hans egna försök men så mycket mer betvingande, med en väldig suggestionskraft. Snart såg han i Blok sin bättre hälft, en genial siare som kanske var ämnad att leda Ryssland in i framtiden.

Det var ett viktigt faktum för den Moskvabaserade Belyj att Blok hörde hemma i Petersburg, tsarismens huvudstad – och tillika den ryska litteraturens. Snart blev de båda personligen bekanta – men redan vid tiden för Bloks debut 1904 hade Belyj klart för sig att den utvalde sviktade, att han höll på att ge efter för resignation och desillusion. Nu ville Belyj ta hans plats, en konflikt med många bottnar kom till stånd mellan de två, med 1905 års revolution som fond. Den himmelska exaltationen hade vid det laget domnat hos dem båda: så kom de väldiga sekelskiftesförväntningarna att allt hårdare knyts till den politiska omvandlingsprocessen, Solovjovs idéer flätades ihop med socialismens. Belyj befann sig, med pistol i fickan, längst fram på Moskvas barrikader, Blok syntes gå i ett demonstrationståg under en röd fana. Den politiska revolutionen skulle bli startskottet till en mystisk omgestaltning av nationen, så såg Belyj det nu. Till och med terrorismen accepterades som ett legitimt vapen, särskilt när rekylerna snart satte in i form av ett förstärkt tsarförtryck.

När revolutionen dränktes i blod svarade symbolismen efterhand med dekadenta och ibland rent nihilistiska attityder. Inte minst Blok profanerade vad han tidigare hade bekänt sig till. Belyj visste att suga konstnärlig näring ur kollapsen, att utnyttja den för satir i skilda genrer. Samtidigt höll han igång en rasande polemik med Petersburg. Det föreföll honom som om huvudstadens diktare i denna stund var på väg att leda den ryska litteraturen i fördärvet och därmed, i beaktande av Ordets betydelse, hela Ryssland.

Hösten 1911 satsade Belyj på ett större romanbygge med den svekfulla huvudstaden i centrum. Under två intensiva år tillkom så hans femhundra sidig ”Petersburg” – berättelsen om det ideologiska haveriet, om hur de storslagna förhoppningarna vänts i sin motsats, hur Ryssland gått in i mörkret. Belyj skriver om en son till en mäktig senator som syftar till att spränga sin far i luften med en bomb i ett oväderspinat Petersburg. I denna expressionistiska spökskildring kan yttre inte längre skiljas från inre. Mot förstenad reaktion står revolutionär destruktion, de båda flyter in i varandra. Terrorn är genomsyrad av förräderi. Allt verkar schizofrent, på en gång möter vi en kluven stad och en kluven nation. I framtiden anas en rysk Golgatavandring, blodbad och

kataklysmen utan historiskt motstycke, men kanske också, därbortom, en nationell uppståndelse. Återigen aktualiseras – i undertexten – den tyskspråkiga kulturen. Belyj hade mitt i romanarbetet mött teosofen Rudolf Steiner som just var i färd med att utbilda sin antroposofiska så kallade andevetenskap. I Belyjs ögon framstod han både som en personlig terapeut och en förkunnare som uppvisade anmärkningsvärda likheter med Vladimir Solovjov.

Symbolisterna kunde i det turbulenta 1910-talet landa på de mest skilda sätt efter sina luftfärder. Det krävdes mäktiga substitut efter de rusiga känslor de hade levt med i seklets första år. Vad gjorde Blok? Han började blicka mot Sverige. Samtidigt som Belyj våren och sommaren 1912 bombarderade honom med brev där han försökte vinna sin vän för Steiner gick Blok in i en formlig Strindbergskult. För honom var det nu Strindberg som visade vägen för det sjunkande Ryssland med sitt helande personliga exempel – han som hade genomlevt allt och härdats i kampen: social rebell, ockult forskare, psykisk experimentator i en och samma person. Egentligen gick Blok här på tvärs mot Belyj. För där Belyj under daglig meditation levde sig in i andra världar, där intolkade Blok i Strindberg drag av en ”kamrat”, en förebildlig demokrat som lärt av sina ockulta prövningar och förmått ta mark i samhällsengagemang och medmänsklighet.

Den symbolistiska idéomsättningen var i denna stund enorm. Ryssland plågades av politisk repression men var samtidigt, som vid få tillfällen i sin historia, öppet för alla slags influenser utifrån. Kraschande fantasterna sökte utvägar i tolstojanism, tysk nykantianism, psykoanalys, ortodoxi, katolicism, nationalism, socialism – till slut faktiskt också i fascism.

Hösten 1916 tog sig den symbolisterna närliggande filosofen Nikolaj Berdjajev före att jämställa Rudolf Steiner och Karl Marx. Han förklarade i en essä att Ryssland alltid efterfrågar läkedom västerifrån, att man söker hjälp inte minst hos tyska ”själsorganisatörer”. Nu tycktes, antydde han, valet för den ryska nationens del stå mellan Steiner och Marx. Vi kan finna parallellen löjlig. Men vi måste inse att tidsandan var sådan. Snart dök bolsjevikerna upp vid horisonten. I april 1917 anlände den något yrvakne Schweiz-emigranten Lenin hem med det första så kallade plomberade tåget.

När Lenin så iscensatte sin oktoberkupp var det självklart symbolisterna som först anammade de nya appellerna. De kände igen signalerna, uppfattade den slavofila maximalismen under bolsjevismen. I januari 1918 skrev Blok under tre exalterade veckor sitt poem ”De tolv”, där Kristus leder tolv marscherande rödgardister fram genom en dionysisk petrogradsk snöyra. Marschstegen går igen i själva den dunkande versrytmen. Samtidigt kan rytmen börja svaja, när stormen tjuvar och vinden piskar. Det är världen som ömsar skinn. Blok sade sig

i denna stund höra ”historiens musik”. Belyj var redan hemkommen från sin antroposofiska inskolning i Schweiz och försökte genom föreläsningar och utbildning av arbetarpoeter inom det så kallade Proletkult bidra till att länka den unga Sovjetstaten till ”andevetenskapen”. I april 1918, vid påsktid, skrev han sitt poem ”Kristus är uppstånden”. Sedan hände detta: Blok tappade successivt fotfästet och dog, Belyj gled in i sin memoarfas.

Det löper, som vi sett, omisskännliga trådar mellan symbolism och socialism, mellan sekelbörjans andeskådare och Lenins hårdföra praktiker i läderjackor. Det kan kanske verka som om Belyj visste något om vad som skulle ske: hur sveket mot idén låg inbyggt i Rysslands utopiska drömmar, hur själva maximalismen var dräktig med brutala excesser. Hur som helst: idag söker det postkommunistiska Ryssland komma underfund med sig självt inte minst via symbolistkulturen. Den är inte slutgiltigt utdikad. Arkiven är nästan utan botten. Lärda studier strömmar ut.

I backspeglarna ser vi den religiöst slavofila syftningen hos bolsjevikerna. Det är rätt symptomatiskt att Sovjetideologin i sitt förfallsstadium blev tvungen att ta stöd hos symbolismen. 1980 ställde Brezjnev till med propagandabetonade olympiska spel i Moskva. Men det var inte bara det. Samtidigt firades hundraårsminnet av Aleksandr Bloks födelse som en stor nationell tilldragelse.

Symbolismen gick i kvav men avsatte samtidigt storslagna konstnärliga resultat - och influerade hela den efterföljande litteraturen och litteraturteorin:

Mandelstam, Achmatova, Majakovskij, Tsvetajeva, Jesenin, 20-talsprosan, Pasternaks ”Doktor Zjivago”, den formalistiska skolan, Bachtin. Symbolisterna lär oss något viktigt om Ryssland – om rysk maximalism och messianism, om något som kanske på en gång är sjukt och livskraftigt i den ryska kulturen, om själva ursprunget till 1900-talets nationella tragedi.

Minneskultur i Odessa

Ingmar Oldberg, Östbulletinens redaktör

Monument och minnestavlor i en stad speglar dess historia och vittnar om vad myndigheterna vill framhäva i denna. I miljonstaden Odessa (Odesa i ukrainsk stavning!), som på 1800-talet ibland kallades Rysslands södra huvudstad och nu kan kallas Ukrainas, finns det många olika intressanta exempel på detta. Här följer en kort exposé med foton från en resa i april 2019.

Stadens tillkomst

Stadens äldsta och mest kända monument avbildar Duc Armand de Richelieu (landsflyktig fransk ättling till kardinalen) som 1803 av Alexander I utnämndes till "borgmästare" (*gradonatjalnik*) i staden och starkt bidrog till dess ekonomiska och kulturella utveckling genom kontakter med bl.a. Italien och Frankrike. Monumentet (nedan) överblickar Odessas hamn och dess största sevärdhet, den s.k. Potiomkintrappan, som under sovjettiden fick namn efter Sergej Eisensteins film om pansarkryssaren, som i sin tur fått namn efter Katarina II:s gunstling, furst Grigorij Potiomkin.

Richelieu i romersk toga. Foto: Ingmar Oldberg

Mindre bemärkt är monumentet över de Richelieus föregångare napolitanaren José de Ribas (Osip Deribas på ryska), som efter insatser i Rysslands krig mot turkarna 1794 fick Katarina II:s uppdrag att grunda staden med ett grekisk klingande namn (jfr Sevastopol). Monumentet står vid slutet av gatan Deribasivska, som sedermera blivit en populär promenadgata.

Vid avenyn ovanför hamnen finns också ett monument över greve Michail Vorontsov, som 1823-1844 var generalguvernör för provinsen Novorossija-Bessarabien. Han fortsatte föregångarnas traditioner med utländska kontakter och det var han som lät bygga den berömda trappan. (Monumentet och det intilliggande palatset är numera under reparation.)

I centrum finns naturligtvis också ett stort monument över Katarina den stora, som ju erövrade Novorossija och gav Odessa dess namn. Det invigdes till 100-årsminnet av stadens grundande men ersattes under sovjettiden först av en stor byst av Karl Marx, sedan av ett monument över myteristerna på pansarkryssaren

Potiomkin 1905. Detta sågs i den sovjetiska historieskrivningen som ett startskott för oktoberrevolutionen trots att fartyget efter myteriet flydde till Rumänien och besättningen utlämnades till tsarmakten.

I närheten finns ett lustigt monument med en jättelik apelsin i brons, som dras fram av hästar. Att det invigdes 2004 kan kanske få en att se det som en allegori över Ukrainas orangea revolution det året, men i själva verket handlar det om att odessiterna 200 år tidigare skickat ett lass apelsiner till tsar Paul för att påminna honom om stadens betydelse för Rysslands fruktimport och få honom att återge staden dess handelsprivilegier – vilket lyckades och anses ha räddat staden.

Kulturminnen

Trots sin relativt korta historia är Odessas centrum överhopat av kulturella monument och minnesmärken. Tack vare att staden inte bombats sönder under 1900-talets krig som t.ex. Sankt Petersburg eller Warszawa, finns många praktfulla hus från 1800-talet kvar, försedda med minnestavlor. Ofta är fasaderna i skriande behov av renovering. På många hus finns minnestavlor över kända vetenskapsmän och författare, som bott i staden om så bara under något år.

Här och där finns statyer, mest från postsovjetisk tid, av det mest skiftande slag, till exempel av stumfilmsstjärnan Vera Cholodnaja, som dog i Odessa, och 20-talets idrottsstjärna Sergej Utotjkin, som föddes där, men också av utlänningar utan direkt anknytning till staden, till exempel esperantos skapare Ludwik Zamenhof och internetföretagaren Steve Jobs. Mer motiverad är en trevlig staty i Stadsparken över 1930-talets sovjetiske jazzpionjär Leonid Utiosov, som ofta sjöng om det gamla Odessa.

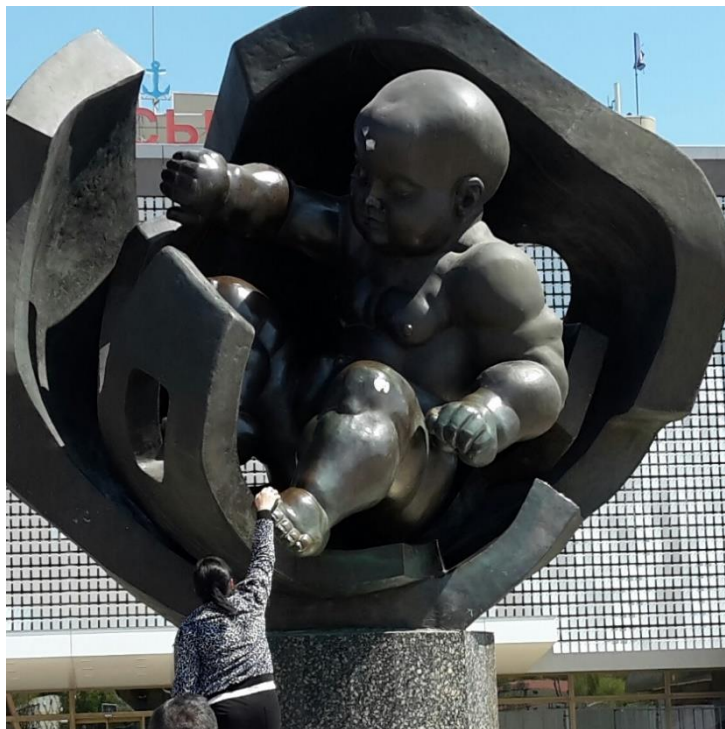
En särskild kategori utgörs av minnesmärken över alla de ryska författare som bott eller besökt Odessa. En framträdande plats intar här en stor byst från 1889 till minne av nationalskalden Alexander Pusjkin, som vistades i staden 1823–1824 under en del av sin förvisning från Sankt Petersburg. Under denna tid hade Pusjkin ett förhållande med guvernör Vorontsovs polskättade hustru Lize, som lär ha inspirerat honom till att börja skriva det romantiska eposet Jevgenij Onegin.

Krigsminnen

Som i alla före detta sovjetiska städer finns det gott om monument och minnesmärken om krigshändelserna under 1900-talet. Ett oansenligt exempel från inbördeskriget är en vägglakett vid Alexandrov-avenyn, som berättar att tsargeneralen Denikins ”bödlar” i januari 1920 där lät avrätta en grupp ungtkommunister.

Särskilt minns man naturligtvis andra världskriget. På många byggnader finns plaketter om höga sovjetiska officerare som bott där efter kriget. Odessa utnämndes tidigt till sovjetisk hjältestad, och 1960 uppsattes på en vacker plats över havet ett monument till okända matrosar med evig låga för deras roll i försvaret av Odessa 1941 mot tyska flygbombningar och tysk-rumänsk belägring under tre sommarmånader. I själva verket genomförde Röda armén dock i september 1941 en s.k. strategisk reträtt, då läget var allvarligare på annat håll, och staden intogs utan strid. Rumänerna höll sedan staden ockuperad fram till våren 1944.

Intressant är också ett monument i Odessas passagerarterminal av den Sverige-bekante skulptören Ernst Neizvestnyj, mest berömd för sin skulptur på Nikita Chrusjtjovs grav i Moskva. Monumentet invigdes på Segerdagen den 9 maj 1995 till 50-årsminnet av krigsslutet (men också till stadens 200-årsminne – ett år för sent). Det heter på engelska The Golden Child och tillägnas genierna som fötts i Odessa. Neizvestnyj ska ha besökt Odessa under kriget och bevistat invigningen.

Det kan tilläggas att i år 2019 firade Ukraina inte bara Segerdagen den 9 maj som i Ryssland utan också den 8 maj som i väst. Man talar nu om att det var slutet på andra världskriget i stället för på det Stora fosterländska kriget (som började 1941) som man gör i Ryssland, och minns inte bara segrarna utan också de ofantliga offren. Frigörelsen från Ryssland fortsätter alltså i historiesynen.

Om detta vittnar också att man satt upp plakat om att det är fem år sedan den ryska aggressionen mot Ukraina började (nedan).

Minnet av Förintelsen

Judarna hörde till stadens första invånare och utgjorde med 190 000 invånare över 40 procent av dess befolkning efter första världskriget. De fanns i alla yrkesgrupper. De allra flesta var fattiga men de var framstående inom kultur och vetenskap. Det fanns uppåt 70 synagogor och bönehus för olika grupper och de flesta bodde i stadsdelen Moldavanka. Under den rumänska ockupationen började förföljelsen av judarna. Efter en sprängning av det rumänska militärhögkvarteret, som genomfördes av sovjetiska säkerhetstjänsten NKVD, började rumänerna i stor skala avrätta judar eller deportera dem till koncentrationsläger i det ockuperade Transnistrien. (Ett liknande attentat i Kiev hade tidigare utlöst massakern i Babij Jar som leddes av nazisterna med ukrainare som villiga hantlangare.) Rumänska och tyska militärer och deras lokala medhjälpare beräknas under kriget ha mördat 270 000 judar i Odessaområdet.

Efter kriget fanns bara några hundra judar kvar, och därefter revs eller förföll judiska byggnader eller användes till andra ändamål. Många judar, som flytt eller evakuerats före kriget, återvände men utvandrade senare till Israel eller USA, särskilt efter Sovjetunionens sönderfall. Numera bor där cirka 30 000 och det finns två fungerande synagogor. Det finns ett litet privat judiskt museum och turistorganisationer genomför guidade turer med judiska teman.

Först 2004 (den 9 maj!) invigde Odessa ett Holocaust-monument med en skulptur av den kände rysk-georgiern Zurab Tsereteli (nedan) och en intilliggande gravvård, som på ryska och hebreiska berättade att ”häriifrån gick Dödens väg för tiotusentals judar, som förjagades och förintades av nazisterna i december 1941 i lägret Bogdanovka i Nikolajev-området”. Det framgår inte att grovjobbet gjordes av rumänerna och att många fler judar dog i andra läger. Till råga på allt omges monumentet av rader med sextio vårdträd med namn på invånare som räddat judar.

Undertexten lyder: ”Vi glömmer aldrig och förlåter aldrig”.

Ukrainska minnen

Ovanstående vittnar om att minneskulturen i Odessa huvudsakligen bär en rysk och sovjetisk prägel, vilket inte är förvånande eftersom det dominerande språket i staden varit och fortfarande är ryska. Men också monumenten tyder på att ukrainska myndigheter numera vill påminna om stadens nya tillhörighet. Monument har på senare år rests över nationalpoeterna Taras Sjevtjenko och Ivan Franko, bägge från Västukraina, och över odessiter som blev offer för kärnkraftskatastrofen i Tjernobyl 1986. Ett mer oroande monument finns mitt i centrum tillägnat namngivna poliser som genom åren upprätthållit lag och ordning. Man kommer att tänka på kravallerna i Odessa i maj 2014, då 43 proryska demonstranter innebrändes i ett fackföreningshus. På monumentet finns plats för fler namn...

Stadens minnesmärken visar alltså att den har ett rikt historiskt arv att förvalta, men man har ännu inte övervunnit såren från sovjettiden och andra världskriget,

särskilt angående judarnas öde. Vandalism vid Holocaust-monumentet tyder på kvardröjande antisemitism.

Lästips: Charles King: *Odessa – Genius and Death in a City of Dreams*, W.W. Norton & Co, New York and London 2011.

På litterär spaning i Odessa

Harriet Lacksten, bibliotekarie emerita

Där står den, den tolfte stolen, ouppsprättad. Den står på gågatan Deribasivska där det vimlar av flanerande Odessabor, fotograferande turister och gatumusikanter. Man flockas runt den och står och väntar på sin tur att kunna bli fotograferad sittandes på den. Ett litet barn blir fotograferat, lyfts bort men klättrar upp igen, lyfts bort och klättrar upp igen.

Foton: Ingmar Oldberg

Ilja Ilfs och Jevgenij Petrovs roman ”Tolv stolar”(Dvenadtsat stuljev, 1928) är en humoristisk klassiker, som fortfarande läses och älskas och som gett upphov till många talesätt i det ryska språket. För de som inte är bekanta med handlingen, så rör det sig om jakten på ett matsalsmöblemang där en av stolarna ska innehålla en förmögenhet. Jakten på stolen leds av ”den store strategen” Ostap Bender, mer om honom senare.

Odessa är en stad som är stolt över sitt litterära arv och det finns också många minnesmärken. Det statliga litteraturmuseet, som enligt egen uppgift är världens största, är inhyst i ett gammalt vackert renoverat palats. Det grundades av en f.d. KGB-officer som älskade litteratur och alkohol. Vänliga damer lotsar oss från rum till rum. Här finns verkligen alla författare som har satt sin fot i Odessa och det var många, för klimatet vid Svarta Havet ansågs vara hälsosamt. Brev, dokument och artefakter är vackert arrangerade i vägg- och golvmontrar. Vissa saker är något udda, som en nyckel till det hotellrum i New York där Ilja Ilf bodde under en reportageresa till USA. Men museet känns onekligen sovjetiskt. Det är ett museum framför allt för rysk litteratur, inte för i första hand de författare som verkligen hade anknytning till Odessa. Anna Achmatova, Ilja Ilf, Jevgenij Petrov, (hans bror) Valentin Katajev, Jurij Olesja, Vladimir Jabotinskij, Alexander Kuprin, Isaak Babel, Vera Inber och Konstantin Paustovskij drunknar i mängden av författare med egna montrar.

I salen för sovjettidens litteratur är en hel vägg klädd med propagandafoton med glada vägarbetare och äppelkindade lantarbeterskor. I ena hörnet av rummet finns det förvisso taggtråd som jag förmodar ska symbolisera Gulag, men ingenting sägs rent ut, så besökaren får gissa sammanhanget själv. Och värst av allt är det som inte nämns. Det står till exempel inte ett ord i Isaak Babels monter om att han fängslades och avrättades 1940. Utställningen fortsätter på bottenvåningen och vi förväntar oss något om nyare litteratur. I stället finns där bara en sal om Odessa under ockupationen under andra världskriget och böcker skrivna av veteraner.

I anslutning till museet ligger en trädgård med fantasifulla skulpturer med litterära motiv: Ilja Ilf och Jevgenij Petrov med stol och gyllene kalv (de skrev också romanen Guldkalven) iklädda romersk toga! Skulpturen av Gogol, Pusjkin och Babel som fåglar tittandes på ett gyllene ägg ur vilket ett nytt författargeni kommer att födas! Konstantin Paustovskij avbildad som sfinx med hieroglyfer inristade på bröstet. Trots de egendomliga skulpturerna är det en fridfull oas där man kan sitta ner och vila.

Vi styr våra steg mot Moldavanka, den stadsdel som Isaak Babel odödliggjorde i sina berättelser från Odessa. Då var det en stadsdel full av judiskt liv. Moldavanka är delvis rena motsatsen till de vackra palatsen och husen vid havet. Det är ett sjavigare Odessa, men det är en levande stadsdel. Byggnaderna är många gånger tämligen förfallna, med stora hål i putsen. Trottoarerna är ojämna. Runt Privoz marknaden är det mycket folk. Här trängs både kunder och försäljare. Centralasiatiska män säljer nötter, romska kvinnor i långa kjolar gör matinköp, stadiga madamer med hucklen står bakom berg av tångräkor och fisk.

Isaak Babel föddes i Moldavanka. Genom att i sina Berättelser från Odessa (*Odesskije rasskazy*, 1931) skapa den judiske gangstern Benja Krik (som hade en verklig förebild) spred han bilden av ett Odessa fullt av ”ganoven und schnorrers” (jiddisch: tjuvar och snyltare). Redan 1916, innan han fått sitt litterära genombrott, publicerade han ett ”manifest” där han argumenterade för att den ryska litteraturen höll på att kvävas av S:t Petersburglitteraturens brist på färg, humor och sol. Men den skulle kunna räddas av ”en litterär Messias” från sydvästra Ryssland. Det blev mer eller mindre en självuppfyllande profetia, då Babel själv blev den förste i raden av dessa den ryska litteraturens frälsare.

Isaak Babel

Under 1920- och 30-talen skapade Odessaförfattarna en bild av staden som en mångkulturell arbetarklasstad och den typiske Odessabon som fräck, slagkraftig och lagom laglydig. Förutom Benja Krik är även den tidigare nämnde Ostap Bender en ”odessit”. Inte för att det någonstans nämns varifrån han kommer, utan för att han är den han är. Han snackar och trixar sig fram genom tillvaron i Sovjetstaten under NEP-perioden på 1920 talet i jakt på de stora pengarna. Hans ene skapare Ilja Ilf föddes och levde i Moldavanka. Dennes barndomshem står kvar: ett av alla dessa hus som ser ut att falla samman vilket ögonblick som helst. Men där hänger en stor plakett med en sittande Ilf på. Han och Jevgenij Petrov, som också var odessit, flyttade sedermera till Moskva där de arbetade som journalister på järnvägsarbetarnas tidning *Visslan* (*Gudok*).

Även Petrovs bror Valentin Katajev var anställd där och det var han som gav dem idén till ”Tolv stolar”. Fortsättningen *Guldkalven* (*Zolotoj telenok*, 1931) utspelar sig till stor del i staden Tjernomorsk, som lätt kan identifieras som Odessa. På ett hus på en av stadens avenyer finns en skylt med följande text: ” I

denna byggnad arbetade från den 31 mars 1931 till den 1 april 1932 Ostap-Sulejman-Berta-Marija-Bender-Bej som portvakt.”

Också Valentin Katajev skrev en odödlig Odessabok: Ett ensamt vitt segel (*Belejet parus odinokij*, 1936), en halvt självbiografisk berättelse om två pojkar, Petjas och Gavriks upplevelser vid tiden för myteriet på pansarkryssaren Potiomkin. På Odessas turistinformations hemsida finner vi att det ska finnas en skulptur av pojkarna. Men när vi äntligen hittar rätt torg så finns där bara ett plank och en tom sockel. Inte en skylt, inte en notis om varför statyn är borta och när den ska återvända.

Förgäves söker vi någon plakett eller staty över en annan av Sovjettidens mest betydande författare, också han odessit, Jurij Olesja. Men förutom en stjärna á la Hollywood i trottoaren utanför litteraturmuseet, en togaklädd figur i skulpturen Odessagruppen i museets trädgård, och ett gatunamn på kartan finner vi inget.

Odessa var inte bara en vagga för många ryskspråkiga författare. Även en av det hebreiska språkets största poeter, Chaim Nachman Bialik levde här under många år. Jiddischförfattaren Mendele Mojcher Sforim var bosatt i Odessa under en längre tid. Och en av de bästa skildringarna av Odessa under förrevolutionär tid, *Pjatero* (De fem), (1936) skrevs av Vladimir Jabotinskij, född och verksam i Odessa. Han blev sedermera mer känd som Ze'ev Jabotinsky, sionistisk aktivist och grundare av Betar, en revisionistisk sionistisk ungdomsorganisation i Palestina.

Litteraturfestivaler och bokmässor har ägt rum i staden. 2017 arrangerade man en litterär flashmob ”Odessa läser Odessa”. Flera hundra personer rörde sig läsandets i pappersböcker och på läsplattor från litteraturmuseet till operan och vidare genom staden. Odessa vill hålla litteraturens fana högt och hyllar sina författare.

Sjungande Gammalsvenskby

Hans Wolf, journalist och musikkännare

Det sipprar regelbundet ut nyheter om bosättningen Gammalsvenskby i Ukraina – misstänkt rysk attack från Krim i november 2018, närhet till strategiskt viktig bas, enstaka svensktalande personers planer på utvandring till Sverige 90 år efter den stora gruppens exodus. Annekteringen av Krim har inte avskärmat kontakterna men gjort dem svårare och därmed mer sällsynta för både resenärer och i svensk press.

Men historien uppmärksammas, inte minst musiken lever kvar och utforskas. I somras ägnade den synnerligen innehållsrika festivalen Stockholm Early Music Festival ett seminarium i Storkyrkosalen åt musiken i Gammalsvenskby, ”En tidsresa till 1700-talets psalmsång”, med musiketnologen och sångforskaren Ingrid Åkesson. Hon både berättade och sjöng, bland annat den ålderdomligt utsmyckade svenskbyvarianten av ”Den blomstertid nu kommer”. Av en händelse kom sångerskan Helena Ek några veckor senare att inkludera samma version av samma psalm i Ängbykyrkans serie sommarkonserter i Bromma.

Geografiska irredenta är ju av naturliga skäl kända för att bevara och närmast inkapsla gamla kulturella traditioner. I Gammalsvenskby finns ett dubbelt arv, till att börja med från bybornas kanske närmare ett halvt årtusende på Dagö i Estland, därefter 150 år i Ukraina efter deportationen dit på Katarina II:s tid 1781. Då hade tvister mellan bönderna på Dagö och släkten Stenbock under många år periodvis stört tillvaron på Dagö medan Katarina II hade ett intresse av att kolonisera trakterna kring Svarta havet.

Musikkällorna under det sista seklet på Dagö var 1697 års svenska psalmbok med koralmelodier arrangerade av Harald Valerius och Olof Rudbeck. Halvtannat årtionde före deportationen till Ukraina kom den så kallade Revalska psalmboken 1767. Den var utgiven för den svenskestniska befolkningen och blev så sällsynt i dessa svenskbygder att den ännu 1936 efterlystes i den svenskestniska tidningen Kustbon. Men med säkerhet medfördes en del exemplar på Dagöbornas vandring, man kan gott kalla det dödsmarsch, genom Ryssland och Ukraina. Av de 967 Dagöbor som gav sig iväg levde 535 vid ankomsten till Svartahavstrakten.

Den första koralkälla som man känner till från Gammalsvenskbytiden är på många sätt märklig. Det var den Wallinska psalmboken från 1817 med melodier utformade av tonsättaren, dirigenten, organisten och sångläraren Johann Christian Friedrich Haeffner (född 1759 i Thüringen, Tyskland, död 1833 i Uppsala). Hans koralbok, skriven på uppdrag av bland andra E. G. Geijer, var konservativ i den meningen att den försökte återställa originalmelodierna i en gudstjänst som svenska kyrkan ansåg i alltför hög grad präglad av lokala variationer. Den var däremot, i motsats till vad som ibland har sagts, radikal genom att ta avstånd från ett sångsätt som alltmer bredd ut sig i början av 1800-talet: en ton för varje stavelse i ett mycket långsamt tempo som det hade blivit svårt för församlingarna att hantera.

Haeffners koralbok skickades till Gammalsvenskby 1833 från den svenska församlingen i S:t Petersburg. Bosättningen var alltså känd där. ”Upptäckten” av byn brukar ju förläggas till 1850, då den tyskbaltiske skolinspektören Carl

Russwurm skrev sitt omtalade brev till byn och en artikel om den i Helsingfors Tidningar, svenskspråkig tidning i det Finland som då i 40 år varit storfurstendöme i Ryssland.

Haeffners koralbok fick inget omedelbart genomslag i Gammalsvenskby – det fick den först efter uppmärksamheten från Russwurm. Men det lokala sångsättet praktiserades även i fortsättningen vid privata sammankomster i hemmen. Nästa steg mot normering var den nya kyrkan som stod färdig i byn 1885 och var försedd med orgel.

Det fanns egentligen två skäl till att det lokala sångsättet bevarades, ett estetiskt och ett praktiskt. Utsmyckningarna hade ett konstnärligt värde som ansågs värdefullt att behålla. På ett sätt var de förstas krävande om de skulle låta bra. Men de underlättade samtidigt andning och frasering när tempot blev outhärdligt långsamt – man undrar dock om den utvecklingen kunde ha nått Gammalsvenskby i början av förrförra seklet.

Koralsången i Gammalsvenskby var flerstämmig. Stämsången gjorde sången fylligare – först efter mer än hundra år fick man ju en orgel som kunde ge ett fundament. Eftersom stämningen var högre än idag kunde män och altar inte sjunga melodistämmorna. Pojkarna tycks ha sjungit altstämma även efter målbrottet. Ingen i kören fick vara gift.

Som man kan höra på bevarade inspelningar, gjorda i Sverige av sångare som nått 60-årsåldern, är utsmyckningarna av flera slag. Vanligast är brytningar av vokalerna, en uppdelning i ett kort förslag och huvudnot av vad som så småningom kom att förenas till en helnot. Men det går också att höra försök till rena drillar. Samtidigt finns ett starkt, nästan komprimerat, tryck i rösterna som för att framhäva texten.

Instrumentalmusiken i Gammalsvenskby hade en mer undanskymd plats. En traditionsbärare och violinist från Dagötiden, Rotas Mats, överlevde marschen till Ukraina och hans släkt kom senare under namnet Katz att spela en viktig roll i kyrkomusiken. Det ukrainska, tyska eller judiska inflytandet från grannbyarna märks dock knappast där. Dans var tillåten bara på bröllop i Gammalsvenskby och då kunde man låna från sångspel och operetter. Det var också vanligt att hämta tyska musiker till sådana tillfällen eller bege sig till byar där dans var mer utbrett.

Kören i Gammalsvenskby före avfärden till Sverige 1929. Foto ur boken Svenskbyborna. 50 år i Sverige 1929-1979 (Visby 1979)

Kyrkan i Gammalsvenskby utsattes för stor förstörelse under sovjettiden och användes bland annat som lagerlokal. Den restaurering som sedan vidtog kom att bli en hybrid, då församlingen idag främst är ortodox och kyrktaket försetts med en kupol. En av de sista svenskspråkiga i byn, Elsa Kozenko, avled i somras vid 89 års ålder. Men det finns alltså några yngre personer kvar med kunskaper i svenska. Den ortodoxa byn under namnet Zmijivka (Ormbyn) är ett geografiskt större begrepp än den gamla svenskbyn.

Den svenska kyrkogården i Gammalsvenskby skulle med svenskt bistånd kunna bli en minnesplats vid sidan av de inskriptioner som påminner om historien på platsen. Nationaldagen där var den 1 maj, dagen för ankomsten 1782. Efter revolutionen 1917 blev detta datum något dubbelbottnat. I Sverige högtidlighålls den 1 augusti vid bygdegården i Roma på Gotland, dagen för ankomsten 1929. Det är främst där det svenska arvet från byn alltså lever kvar men med ekon i Stockholm sommaren 2019.

Östbuletinen, nr. 3, 2019, årgång 23

ISSN 1654-8698

Utgivare:

Sällskapet för studier av Ryssland, Central- och Östeuropa samt Centralasien

Redaktör och ansvarig utgivare: Ingmar Oldberg

Biträdande redaktör: Gunnar Åselius

Östbuletinen utkommer med fyra nummer per år och kan rekvireras i utskrift från:

ingmar.oldberg@gmail.com, tel. 073-0617592.

Postadress: Krukmakargatan 46, 11726 Stockholm

Tidigare nummer av Östbuletinen finns tillgängliga på Sällskapets hemsida:

<http://www.sallskapet.org>

Där finns också innehålls- och författarregister sedan 1997.